

Добровольська Л.П. Професійно важливі якості студентів-словесників україномовного напрямку як основа формування фахових цінностей / Л.П. Добровольська // Духовність у становленні та розвитку особистості: Збірник Матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 9–11 жовтня 2014 р., м. Івано-Франківськ – Івано-Франківськ, 2014. – 787 с. – С. 166-175.

УДК 378.015.311:17.022.1

Добровольська Лариса

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь, dobrov5335@ukr.net

**ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВІ ЯКОСТІ СТУДЕНТІВ-
СЛОВЕСНИКІВ УКРАЇНОМОВНОГО НАПРЯМУ ЯК ОСНОВА
ФОРМУВАННЯ ФАХОВИХ ЦІННОСТЕЙ**

У статті розглядається проблема формування професійно важливих якостей студентів-словесників україномовного напрямку як фахових цінностей духовного світу майбутнього педагога, що зумовлена зокрема розривом зв'язку між наукою та освітою, духовністю, культурою. Доведено, що розвиток освітніх парадигм відтворює становлення поглядів на освіту як процес передачі знань, культурних цінностей, накопичених людиною. Уточнено поняття «професійно важливі якості», «людина культури», «освітня парадигма». Наведено результати дослідження професійно важливих якостей майбутніх вчителів української мови і літератури та узагальнені дані про компонентний склад мовленнєвих і літературних здібностей.

Ключові слова: *професійно важливі якості, ціннісна парадигма освіти, духовність, людина культури, педагогічна культура вчителя, мовленнєві здібності, літературні здібності.*

The authors examine the problem of formation of professionally important qualities of students of philology of Ukrainian-speaking direction as professional values of spiritual world of future teacher that is conditioned by,

specifically the break of connection between the science and education, spirituality, culture. It is proved in the article, that the development of the educational paradigms reproduce the formation of views on the education as a process of passing knowledge and cultural values that were accumulated by human. The notions are clarified: “professionally important qualities”, “human of culture”, “educational paradigm”. The author gives the results of research of professionally important qualities of future teachers of Ukrainian language and literature and generalized data about component structure of lingual and literary abilities.

***Key words:** professionally important qualities, value paradigm of education, spirituality, human of culture, teacher’s pedagogical culture, lingual abilities, literary abilities.*

Постановка проблеми. Зневага до духовного начала та його пріоритету в провідних царинах людського буття призвела до руйнівальних тенденцій у багатьох сферах життєдіяльності людини. Тому надзвичайно актуальною проблемою сьогодення, що постає перед нашим суспільством, є формування духовних, фахових цінностей сучасної молоді на основі ідей національного духовного відродження української держави, а саме у студентів, які обирають професію вчителя-словесника україномовної спрямованості. Нашому суспільству сьогодні вкрай необхідно звернутися до духовних джерел існування людини у світі, до тих пластів культурної спадщини, що відродять прагнення людської душі до вічного, світлого, досконалого, до ідеалів істини, добра, краси і природи (Г.П. Шевченко). Для молоді української держави дуже важливим є виховання в молодого покоління почуття любові до України й відповідальності за її долю, національної гідності і патріотизму.

Треба пам’ятати, що через кілька років нинішня студентська молодь стане «ядром» інтелігенції. Отже, наше майбутнє залежатиме від того, наскільки духовною вона стане. На сьогодні проблема вивчення

професійно важливих якостей, ціннісних орієнтацій, педагогічних здібностей учителів української мови та літератури не набула глибокого висвітлення у психолого-педагогічній літературі.

Маємо стійке протиріччя між знаннями, які отримують люди, освітою та їхньою культурою, існує дефіцит духовності, маємо значні прояви безкультурності, невігластва. Відповідь одна: освіта — основа для розвитку культури, але не сама культура, їх не можна ототожнювати. Освіта є підґрунтям, на якому формується культура [6, с.109-113].

Тільки в культурному освітньому середовищі можуть сформуватися спеціалісти, здатні вільно й широко мислити, створювати цінності, яких завжди потребує суспільство взагалі, школа зокрема. Отже, особливої актуальності саме сьогодні набуває теза «від людини освіченої — до людини культури», що визначає відродження національної інтелігенції. До національної інтелігенції належать й мовознавці, вчителі-словесники україномовного фаху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток освітніх парадигм відтворює становлення поглядів на освіту як процес передачі знань, накопичених людством, а також культурних цінностей. Н.В. Бордовська та А.О. Реан відносять до освітніх парадигм такі пари: знаннява і культурологічна; технократична і гуманістична; соціетарна і людино-орієнтована; педоцентристська і дитиноцентристська [3, с.30]. Вивчаючи зміст професійних цінностей студентів вищих навчальних закладів, дослідники констатували низький рівень сформованості уявлень про пріоритетні цінності педагогічної професії, їх узагальнений, схематичний зміст (Н.П. Максимчук, Р.П. Скульський та ін.). Гуманізація як процес передбачає висунення етапних цілей, які забезпечують розвиток базових (універсальних) та індивідуальних якостей особистості [2, с.74].

Згідно періодизації розвитку в онтогенезі, розробленої В.І. Слободчиковим, вік від 17 до 21 років визначається як початок ступеня

індивідуалізації. Цей період в духовному розвитку людини пов'язаний із входженням до нового образу життя, прилученням до професії, становленням світогляду як системи переконань, головних ціннісних орієнтацій. І.С. Кон, розкриваючи психологію юнацького віку, відзначає, що в цей період дозрівають когнітивні та емоційно-особистісні передумови становлення світогляду юнака, що знаходить прояв у юнацькому «філософуванні». Разом з тим, визнаючи в якості головної мети навчання у ВНЗ розвиток особистості студента, не слід протиставляти це засвоєнню професійних знань та вмінь. Сутність проблеми полягає у гармонізації в педагогічній освіті науково-предметних та світоглядно-методологічних знань. Передбачається, що це дозволить майбутньому педагогу більш повно реалізувати гуманітарну функцію освіти і ще на етапі навчання у ВНЗ сформувані професійні цінності, від яких залежить вибір професійної позиції [7, с.23].

Є.В. Бондаревська підкреслює, що особистісно орієнтована освіта повинна бути спрямована на задоволення духовних потреб та мати у своєму змісті все, що потрібно людині для розвитку власної особистості: свого світогляду, позиції, самостійності, особистої відповідальності, саморозвитку, самореалізації, самовизначення, творчості та ін. [7, с.24].

М.Й. Боришевський нагадує, що духовність може мати не тільки релігійний, але й світський нерелігійний характер, бо в її основі лежать загальнолюдські поняття добра, краси, любові, справедливості, віри, надії, тощо, які притаманні всім людям планети, незалежно від їх релігійної, расової, соціальної, класової приналежності [4, с.401-403].

В умовах загострення глобальних проблем зростає необхідність спиратися на гуманістичну парадигму, оскільки значущість гуманістичних підходів стимулюється не лише моральними міркуваннями, а й стає передумовою виховання соціуму й усього людства. Як підкреслює Г.О. Балл, сутність гуманізації освіти є у перетворенні освіти на таку, що

створює найкращі умови для саморозвитку всіх психічних, фізичних, моральних можливостей дитини для формування в неї гуманних рис особистості [1, с.52].

Міттельман Р.І. зазначає, що професія вчителя без сумніву належить до творчих професій, досягнення майстерності в яких залежить не тільки від успішності навчання й набуття певної суми знань і навичок (їх значення не можна применшувати), але й значною мірою від багатьох особистих якостей і спеціальних здібностей людини, які в професійній діяльності формуються у професійні цінності особистості [9, с.5].

Мета статті полягає у виокремленні на основі аналізу сучасних досліджень професійно важливих якостей, цінностей майбутніх вчителів-словесників україномовного фаху як носіїв освіченості, української культури в сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Доцільно підкреслити, що сутність гуманістичної парадигми полягає у розгляді людини як найвищої цінності: «все для людини», «все в ім'я людини». Гуманізація стає ключовим елементом нового педагогічного мислення. Ціннісна парадигма освіти спирається на сукупність цінностей (Т.О. Дмитренко, К.В. Яресько).

Перехід до культурологічної і гуманістичної парадигми в освіті не означає відмови від традиційних цінностей – знань і способів їх отримання в процесі діяльності. Мова йде про те, що знання самі по собі не є кінцевою метою і результатом навчання. Термін «цінність» у філософсько-соціологічному трактуванні окреслює соціальний, культурний, людський зміст певних явищ дійсності. Проблема цінностей особливо актуалізується за умов ідеологічної кризи суспільства. Так, ще у період кризи афінської демократії давньогрецький філософ Сократ вперше висунув питання: що є благо? У такий спосіб він сформулював основне питання загальної теорії цінностей [10, с.82]. Сукупність усталених ціннісних орієнтацій виховує самосвідомість поколінь, сприяє наслідуванню певних типів поведінки і

діяльності. Ціннісні орієнтації детермінують мотивацію діяльності, виражену потребами й інтересами особистості. Зміст ціннісних орієнтацій визначають філософські, світоглядні переконання, морально-етичні принципи, духовна культура.

На нашу думку, призначення системи цінностей полягає у регулюванні процесів навчання, виховання, розвитку, соціалізації особистості. Система цінностей має системоутворювальний фактор, який забезпечує її цілісність. Ми вважаємо, що таким фактором виступає особистість учня (студента) як цінність.

Одним із важливих питань методології є дослідження парадигм, на яких ґрунтується освіта. Можна назвати чотири основні парадигми: знаннева, технократична, культурологічна і гуманістична. Парадигми суттєво змінювались упродовж тривалого часу розвитку освіти. Зараз провідною в освіті є гуманістична парадигма, але це не означає, що інші парадигми не впливають на освітній процес. На нашу думку, неправильним є відкидання тієї чи іншої парадигми, протиставлення їх одна одній.

Доцільно відмітити, що людина культури – це духовно багата особистість, яка володіє творчими здібностями, віддана своїй справі, захоплена нею, розуміє необхідність розвитку духовних потреб пізнання й самопізнання, краси, спілкування, творчості, пошуку сенсу життя, щастя, наявності ідеалу; орієнтована на загальнолюдські цінності, світову й національну духовну культуру. Людина культури – це гуманна, творча, незалежна особистість, яка здатна до самовизначення у світі культури, зауважує В.М. Гриньова [6, с.109]. Виокремлення педагогічної культури як однієї з найважливіших складових культури суспільства зумовлене специфікою педагогічної діяльності вчителя, спрямованої на формування особистості, здатної у майбутньому відтворити й збагачувати культуру суспільства.

Варто зазначити, що більша частина студентів орієнтується не на педагогічну професію, спеціальність вчителя, а на предметну спеціалізацію. За результатами досліджень, 47% студентів формулюють головну мету свого навчання у ВНЗ як надбання знань, 28% – як набуття необхідних професійних вмінь та навичок і лише 25% студентів головну мету бачать не тільки в надбанні знань, умінь та навичок, але й в формуванні у себе певних особистісних якостей, що необхідні у роботі вчителя. В результаті суспільство отримує вчителя-предметника, який більш-менш успішно працює у рамках класно-урочної системи, але не володіє навчальним предметом як засобом формування особистості учня та не вміє впливати на процес духовного становлення дитини [7, с.23].

Інтерпретуючи результати, підкреслюємо, що така ситуація викликає проблеми і в навчальній ланці професійного педагогічного навчання. Це пов'язано, на нашу думку, також з відсутністю в нашій державі фахового відбору на професію вчителя будь-якого напрямку, а особливо вчителя української мови і літератури, через що до педагогічних закладів часто потрапляють випадкові абітурієнти, які не хочуть та не можуть навчатися, а потім працювати в цій сфері.

В недалекому минулому в російськомовному регіоні на Запоріжжі українська мова була «маловживаною», «немодною», мовою «села». Це призвело до падіння престижу вчителя української мови та літератури, тим самим, суттєво вплинуло на мотиви обрання молодими людьми професії даного профілю. Підтвердженням тому є анкетування, яке ми провели серед учителів української словесності з 10-20-річним стажем роботи у загальноосвітніх закладах освіти м. Мелітополя. Так, на запитання: «Чому ви обрали професію вчителя української мови і літератури?», вони відповіли: «люблю українську мову» – 12%; «хочу брати активну участь у національному відродженні» – 10%; «це був єдиний факультет, на якому не було конкурсу» – 50%; «так сталося» – 28%.

Мова – це явище багатогранне, незбагненно багате за своєю соціально-психологічною сутністю. Мова є одним з найкоштовніших витворів народу, етносу, нації, якому найглибше відображається самобутність його мислення, почувань, вірувань, світорозуміння – усі найтонші порухи його психічного життя, багатовікової історії, всієї життєдіяльності нації. Це повинен розуміти кожен учитель, який у вихованні національно свідомих громадян має спиратись на знання фактів. Саме це допоможе поступово подолати наслідки колишньої згубної для української мови політики, зазначає М.Й.Боришевський [4, с.335].

На сьогоднішній день мовна ситуація в Україні докорінно змінилася. Вона, безперечно, знайшла своє відображення й у мотивах професійного самовизначення молоді. Аналіз результатів опитування першокурсників філологічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (2003-2004 н.р.) показав, що 35% обрали професію вчителя української мови та літератури за покликанням, прагнуть знати її досконало; 38 % – тому, що хочуть брати активну участь у національному відродженні України; 14 % – «близько додому»; 13% – «тут ще мало платити». А в 2013–2014 н.р. вищезазначені показники значно змінились відповідно: 38%; 45%; 9%; 6%. Таким чином, спостерігаємо пагони усвідомленого вибору молоддю професії вчителя-словесника україномовного фаху.

Педагогічні здібності складають клас спеціальних здібностей, необхідних для успішного оволодіння відповідними видами діяльності. В психології їх ще називають професійно важливими якостями (ПВЯ) [9, с.77-79]. В.Д.Шадріков зазначає, що професійно важливі якості – здібності суб'єкта, які становлять процес діяльності та впливають на ефективність її виконання за такими параметрами як продуктивність, якість, надійність. У ролі ПВЯ можуть виступати «загально соматичні» (конструкційні) та нейродинамічні властивості людського організму, властивості психічних

процесів, спрямованість особистості, її потреби, інтереси, світогляд, переконання, моральні якості. Вони визначають можливості людини в професійній діяльності, придатність до неї [9, с.77-79].

У наших попередніх дослідженнях була проаналізована проблема професійно важливих якостей вчителя української мови та літератури. Цей аналіз базується на сприйнятті здібностей як механізму досягнення певної мети діяльності. Такими ми вважаємо індивідуальні якості особистості суб'єкта, які сприяють ефективному засвоєнню професії у навчанні, в період адаптації та безпосередньої діяльності, а також в успішному виконанні професійних функцій.

Вчитель української мови та літератури є носієм педагогічних, мовленнєвих і літературних здібностей. Для дослідження педагогічних здібностей нами використовувалася «Модифікована карта особистості» К.К.Платонова. Перша група експертів-вчителів української мови та літератури (20 осіб) оцінювала 92 індивідуально-психологічні якості. З них було відібрано 17 якостей. Друга група експертів (25 осіб) ранжувала ці якості за ступенем їх важливості для формування професійно важливих якостей вчителя цього фаху. У випадку, коли 75% і більше рангових оцінок другої групи експертів збігалися з ранговими оцінками першої групи, якість вважалась необхідною в діяльності вчителя. Таким чином було визначено 8 якостей, важливість яких оцінювали вчителі-методисти (третья група експертів). За результатами цих досліджень ми визначили п'ять якостей особистості як основних для формування професійно важливих якостей вчителя української мови та літератури, а саме: мовлення, ставлення до праці, мисленнєві, комунікативні, емоційні. На перший погляд це звичайні базові якості, які повинні бути сформовані у вчителів будь-якого фаху, але без цих основних базових якостей не можуть формуватися й специфічні професійні якості для вчителя української мови і літератури як свідчать результати наступних досліджень.

Одним із найважливіших показників професіоналізму вчителя української мови і літератури виступає інтегральна якість – громадянська відповідальність. Ступінь інтеграції індивіда і суспільства визначається, головним чином, рівнем громадянської відповідальності людини як особистості, котра постає як сукупність суспільних відносин. Відповідальність, як одна з «генералізуючих якостей людини», як результат «інтеграції всіх її психічних функцій та суб'єктивного сприйняття нею навколишнього світу, емоційного ставлення до обов'язку» може розумітися як здатність особистості дотримуватися у своїй життєдіяльності загальноприйнятих суспільних норм поведінки [8, с.25].

У спеціальній літературі наголошується, що літературні здібності необхідно розглядати як такі, що базуються на мовленнєвих (хоча мають і свої специфічні компоненти), що мовленнєві здібності – передумова розвитку літературних здібностей, а творчі мовленнєві здібності можна розглядати як один із компонентів літературних здібностей [9, с.85].

Підкреслимо, що зв'язок української мови та літератури дуже своєрідний. І не тільки тому, що література без мови просто не існує, а мова, в свою чергу, живе, збагачується лише у процесі користування нею. Література – засіб глибокого засвоєння багатства мови [5, с.19]. Мова, яка не має літератури і якою не користуються в живому спілкуванні, не може жити, розвиватися, вона вмирає.

Хоча мова та література в школі – два окремих предмети, проте у своєму суспільному бутті вони як дві грані одного явища. Спільною точкою дотику цих предметів є, насамперед, слово. Психологічні основи взаємозв'язку мови і літератури зумовлені передусім особливостями їх співвідношення. Психологічну сутність взаємозв'язку мови та мовлення Г. Грибан пояснює тим, що все, виражене словами, має елемент узагальнення, яке створено народом, нацією, а в мовленні людина виражає результат свого індивідуального досвіду і свої індивідуальні узагальнення

[5, с.22]. Психологічне розуміння здібностей до мов пов'язане з індивідуальними психофізіологічними особливостями, які стають умовою успішного володіння мовою. Задатками цих здібностей, тобто анатомо-фізіологічних особливостей мозку та нервової системи можуть бути: 1) типологічні якості нервової системи; 2) співвідношення першої та другої сигнальної систем; 3) індивідуальні особливості побудови аналізаторів тощо. Іноді їх розглядають у широкому контексті, як еквівалент словесних здібностей взагалі, та в вузькому – як здібності мовознавчі, аналітико-лінгвістичні, або ж як здібності до засвоєння іноземних мов [11, с.199-214].

Щодо літературних здібностей, то тут йдеться про спеціальні здібності, які зумовлюють наявність творчості в здійсненні літературної діяльності, інтерес до неї та бажання займатися цією діяльністю, а також позитивні емоції як від самого процесу виконання літературної діяльності, так і від її результатів [9, с.90].

Проблемами літературних здібностей у різний час у психології займалися О.Г. Ковальов, В.А. Роменець, В.П. Ягункова, Г.М. Кудіна, З.М. Новлянська, С.О. Ізюмова, Є.А. Корсунський. Аналізуючи структури літературних здібностей, автори в основному обмежувалися переліком психологічних процесів, які беруть участь у їх розвитку. До їх складу традиційно відносять: поетичне сприйняття довкілля, спостережливість, емоційну виразність, образну пам'ять, образне мислення, творчу уяву, точність і виразність мови. Т. Неліна відносить до ПВЯ вчителя української мови і літератури ще й наступні: талант, працю над собою, знання, терплячість, витривалість, ентузіазм, любов до молоді. Крім згаданих прикмет учителя кожного предмету, учитель літератури мусить мати ще вроджену емоційність, розвинену уяву й творчу фантазію, добрий мистецький смак [9, с.93]. Наведені вище матеріали свідчать про значну кількість професійно важливих якостей, що забезпечують успішність

діяльності вчителя української мови та літератури, які виступають основою формування фахових цінностей особистості.

Наступним етапом дослідження стало вивчення ціннісної сфери особистості студента. Ціннісні орієнтації як важливі елементи структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда всією сукупністю його переживань і диференціюють значуще, суттєве для даного індивіда від незначущого, несуттєвого. У напрямку нашого дослідження ціннісні орієнтації майбутніх педагогів, як показники розвитку духовності особистості, є вибіркоким ставленням до дійсності й зумовлюють одночасно цілеспрямовану готовність до відповідного роду соціальної діяльності.

Результати підтверджують, що для більшості студентів-майбутніх педагогів – характерним є недостатній потенціал духовного розвитку (56,3% респондентів), середній рівень визначено у 31,1% досліджуваних, низький потенціал – у 8,7%, високий – лише у 3,9% студентів. Зазначені результати дають нам підстави говорити про тривожні дані: на жаль, рівень розвитку духовності особистості сучасних студентів є низьким. А це говорить про те, що сьогодні конче важливими є розробка та впровадження в навчально-виховний процес ВНЗ заходів щодо розвитку та формування більш високого рівня духовності майбутніх фахівців [7, с.25].

Вищезазначені проблеми вказують на те, що вирішувати їх, насамперед, належить вчителям-словесникам україномовного фаху, тому що їх педагогічна діяльність є першою ланкою цілеспрямованого процесу формування національної свідомості, духовності.

Висновки. Аналіз багатьох наукових праць показав, що серед педагогів і психологів немає єдності не тільки в тому, що називати професійно важливими якостями, а й в тому, яка їх кількість. Такими якостями можуть бути індивідуально-психологічні властивості особистості (сенсорні, перцептивні, атенційні, психомоторні, мнемічні, розумові,

мовленнєві, емоційні, вольові); ставлення особистості до себе, інших людей, до праці, своєї професії, фаху, до професійних завдань, матеріальним та ідеологічним цінностям тощо.

Варто підкреслити, що на вчителя української мови і літератури суспільством покладається велика громадянська відповідальність за реалізацію завдань національного виховання, формування у молоді і дітей національної свідомості, світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв інших надбань вітчизняної, національної та світової духовної культури.

Напрямки подальших досліджень. Результати наукового дослідження дають можливість запланувати перспективні шляхи в рамках роботи психологічної служби університету: а) дослідити у майбутніх педагогів-словесників рівні сформованості особистісної та професійної зрілості, відповідальності; б) розробити та впровадити розвивально-корекційну програму для студентів філологічного факультету, спрямовану на формування ціннісно-мотиваційної сфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта. Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г.О.Балл. – Рівне, 2003. – 128 с.
2. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. / І.Д. Бех. – К.: Академвидав, 2012. – 256 с.
3. Бордовская Н.В. Педагогика / Н.В. Бордовская, А.А. Реан / – СПб.: Питер. – 2000. – 304 с.
4. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: [монографія] / М. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
5. Грибан Г. Взаємозв'язок у вивченні мови та літератури / Г.Грибан // Дивослово. – №2. – 1998. – С. 19-22.

6. Гриньова В.М. Засоби реалізації ціннісних парадигм / В.М. Гриньова // Ткачова Н.О. Ціннісні парадигми освіти. – Харків. – Видавнича група «Основа». – 2005. – С. 109-113.

7. Добровольська Л.П. Екологічна культура як професійна цінність духовного світу майбутнього педагога / Л.П.Добровольська, О.В.Лобода, І.С.Третякова // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – №1 (10) 2013. – С. 21-31.

8. Добровольська Л.П. Психолого-педагогічні проблеми фахового відбору як визначального етапу в процесі підготовки майбутнього вчителя / Л.П.Добровольська // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 185. Педагогіка та психологія. – Чернівці «Рута». – 2003. – С. 20-28.

9. Добровольська Л.П. Фаховий відбір абітурієнтів педагогічного вузу / Добровольська Лариса Пантеліївна. – дис. на здобуття наукового ступеня к. пед. н., зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Київ, 2001. – 231 с.

10.Черепанова С.О. Філософія родознавства: Навч.посіб. / Черепанова С.О. [Передмова проф. В.Г. Скотного]. – К.: Т-во «Знання», КОО. – 2008. – С. 82-84.

11.Чорна Л.Г. Творчі мовленнєві здібності та їх виявлення в старшому шкільному віці / Л.Г.Чорна // Розвиток творчих здібностей дітей засобами мовлення: Зб. наук. пр. / [Відп. ред. А.М. Богущ]. – Вип 13 – Київ – Запоріжжя, 1998. – С. 199-214.